

ФОРМУВАННЯ ІНСТИТУЦІЙНОЇ СПРОМОЖНОСТІ СУДОВОЇ СИСТЕМИ В ХОДІ ПРОВЕДЕННЯ СУДОВОЇ РЕФОРМИ 1864 РОКУ

FORMATION OF THE INSTITUTIONAL CAPABILITY OF THE JUDICIARY DURING THE JUDICIAL REFORM OF 1864

У статті розглянуто формування інституційної спроможності судової системи в ході проведення судової реформи 1864 року. Зазначено, що суть реформи зводилась не лише до докорінної зміни процесуального законодавства, а й кардинальної реорганізації судоустрою, що сприяло забезпеченню правових гарантій захисту прав особи, створенню судових інституцій, правовому регулюванню нових економічних відносин. Наголошено на запровадженні принципів судоустрою та судочинства: незалежність суду, відокремленість його від адміністрації; безстановість; рівність перед судом; усність, гласність, публічність судових засідань; змагальність процесу; презумпція невинуватості тощо. Зазначено, що визначальним фактором проведення реформи стала поява у тодішній в адміністрації людей, які могли підготувати і провести реформу – чиновників-юристів, чиновників-управлінців, що прагнули надати своїй діяльності риси професії. Судова реформа стала не початком, а кульмінацією змін у середовищі самих чиновників, які, як суб'єкти управлінського процесу, брали участь у реформуванні й визначали його характер. Досліджено систему судоустрою, що складалася із місцевих і загальних судів. Проаналізовано створення таких інституцій як суд присяжних, прокуратура, адвокатура, нотаріат. Відзначено, що нові інституції, створені у ході судової реформи 1864 року не лише здійснювали свої безпосередні функції та сприяли забезпеченню прав, свобод та законних інтересів особи, а виконували важливу місію щодо виховання правової культури та правової свідомості населення, стали школою порядності та поваги до людської гідності. Разом із тим наголошено, що створенням нових демократичних судових інституцій фактично європейського рівня не було повністю успішним, а у деяких позиціях фактично зазнало краху. Причинами цього були конфлікт між незалежною судовою владою й ідейними засадами абсолютної монархії, небажання влади проводити політичну реформу, що привела б до зміни форми правління, забезпечила б можливість особи брати участь в управлінні державою. Визначено напрями подальших досліджень у межах висвітленої проблеми.

Ключові слова: інституційна спроможність судової системи, судова реформа 1864 року, принципи судової реформи 1864 року, судова система, інститути судової реформи 1864 року, суди.

The paper studies the formation of the institutional capability of the judiciary during the judicial reform of 1864. The essence of the reform revolves not only around the fundamental change of procedural legislation, but also the radical reorganization of the judicial system that contributed to securing legal guarantees for the protection of individual rights, the establishment of judicial institutions and the legal regulation of new economic relations. The introduction of the principles of the judicature and proceedings is emphasized: the independence of the court, its separation from the administration; inconstancy; equality under the court; orality, visibility, publicity of court sessions; adversity character of the judicial process; presumption of innocence, etc. It is stated that the determining factor in the implementation of the reform was the people who could prepare and carry out the reform – legal officials, administrative officials who were trying to turn their activity into a profession. The judicial reform was not the beginning, but the culmination of changes in the environment of the officials themselves, who, as subjects of the administrative process, participated in the reform and determined its nature. The system of the judiciary, which consisted of local and general courts, was studied. The formation of such institutions as the jury, the prosecutor's office, the bar, the notary is analyzed. It is stated that the new institutions created in the course of the judicial reform of 1864 not only carried out their direct functions and contributed to ensuring the rights, freedoms and legitimate interests of individuals, but carried out an important mission of educating by bringing the legal culture and legal consciousness to the population, yet, they, in fact, became a school of decency and respect for human dignity. At the same time, it was stated that the formation of new democratic judicial institutions of a de facto European level was not completely successful, and in some issues actually failed. It was due to the fact that there was a conflict between the independent judiciary and the ideological foundations of the absolute monarchy, the unwillingness of the authorities to carry out political reform, which would lead to a change in the form of government, would provide the individual with the opportunity to take part in the management and administration of the state. Directions for further research within the framework of the topic in question are determined in the paper.

Key words: institutional capability of the judiciary, judicial reform of 1864, principles of judicial reform of 1864, judiciary, institutions of judicial reform of 1864, courts.

УДК 351.87
DOI <https://doi.org/10.32782/rma2663-5240-2023.34.3>

Ремезок А.Ю.

аспірантка кафедри державного управління і місцевого самоврядування Національний технічний університет «Дніпровська політехніка»

Постановка проблеми. Справедливе судочинство та ефективний захист прав, свобод та законних інтересів особи можливі за наявності досконалого процесуального законодавства, належної організації роботи суду, що є визначальними рисами інституційної спроможності судової системи. Саме здат-

ність судових інституцій ефективно та прозоро виконувати свої функції через забезпечення належного рівня нормативного регулювання, функціонування структурних, організаційних та технічних систем, процесів та ресурсів й визначає зміст їх інституційної спроможності. Якщо існуюча система побудови судових орга-

нів не виконує вказані функції, вона має зазнавати змін шляхом проведення реформування.

Побудова інституційно спроможної судової системи України в сучасних умовах потребує ретельного дослідження функціонування вітчизняної судової системи в різні історичні періоди та спроб її реформування. Серед вітчизняних судових реформ особливої уваги заслуговує реформа 1864 року, що передбачала докорінну зміну процесуального законодавства, кардинальну реорганізацію судоустрою, створення нових судових інституцій, що сприяло забезпеченню правових гарантій захисту прав особи, правовому регулюванню нових економічних відносин того часу тощо. Окрім того, судова реформа 1864 року беззаперечно підтвердила той факт, що будь-які прогресивні ідеї можуть зазнати краху, коли змінюється лише форма, а не зміст, оскільки у даному випадку європейські ідеї правосуддя зіштовхнулися із ідеями абсолютної монархії і не могли у повній мірі бути втілені в життя. Тодішня влада, не засвоївши принципів європейського абсолютизму, запозичувала лише запроваджені ним форми, а коли запроваджений порядок ішов у розріз із суттю самодержавної політики, скасовувала проголошені принципи верховенства права. Вказана реформа є прикладом того, що будь-яке реформування, у тому числі й судове, має носити системний характер і лише за такої умови може забезпечити інституційну спроможність системи чи інституції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Судова реформа 1864 року завжди викликала значний інтерес у дослідників різних галузей науки: істориків, філософів, політологів, юристів тощо. Для нинішнього науковця важливе значення має вивчення наукового доробку її сучасників. Варто зазначити, що більшість авторів кінця XIX – початку XX ст. часто ідеалізували судову реформу 1864 року, вважаючи найбільш досконалою, недостатньо звертаючи уваги на її недоліки.

У XX ст. науковці аналізували як загальні проблеми судової реформи 1864 року, так і досліджували окремі інститути судової системи. Визначальною рисою їхніх досліджень стала надмірна концентрація навколо негативних сторін судової реформи, її класового характеру, цінності з погляду забезпечення потреб перш за все держави, а не особи.

Сучасні дослідження, присвячені судовій реформі 1864 року, представлені працями С. Бережного, О. Бирковича, В. Кульчицького, О. Михайлова, С. Обрусної, І. Полякова, М. Прийдак, О. Ярмиша М. Ярошенка та інших авторів. Дослідження судової реформи

1864 року із погляду її ролі у формуванні інституційної спроможності судової системи у наукових публікаціях сучасних вчених представлено недостатньо, що і обумовило мету даної роботи.

Мета статті – простежити формування інституційної спроможності судової системи в ході проведення судової реформи 1864 року, дослідивши причини та фактори, що вплинули на її проведення, трансформацію інституцій судової системи, рівень правової культури і правової свідомості населення, процес формування юридичного чиновництва.

Виклад основного матеріалу.

Дореформена система судоустрою викликала незадоволення як у тодішньої влади, так і в населення, що пояснювалось громіздкою системою судів, ускладненим доступом до правосуддя, низьким рівнем професіоналізму суддів, становістю, негласністю, невіддільністю суду від адміністрації, процвітаням хабарництва тощо.

У публікаціях сучасників судової реформи можна простежити низку промовистих прикладів, що підтверджують вище сказане. Зокрема, М. Стояновський відзначав, що значна кількість тодішніх суддів була неграмотна або малограмотна, та наводив яскраві приклади із назв судових справ на підтвердження цього: «Судова справа про знайдені в лісі кістки, що невідомо кому належать, можливо солдатські (з причини знайденого між ними солдатського гудзика)» [1, с. 82].

Після проведення ревізії петербурзького надвірного суду, було виявлено результати, які на думку сучасників, були «жахливі тим, що місце дії відбувалося в столиці, в центрі управління, майже вікно у вікно з царським кабінетом...» [1, с. 83].

Не краща ситуація склалася й в українських землях, що входили до складу Російської імперії. Значним недоліком було й те, що судова влада перебувала в залежності від адміністративної, про що відзначав тодішній міністр внутрішніх справ С. Ланський, наголошуючи, що «адміністрація їздила по юстиції» [1, с. 83].

Досліджуючи причини та особливості проведення судової реформи 1864 року, варто звернути увагу на думку американського дослідника Р. С. Уортмана (з якою ми погоджуємося), що визначальним фактором реформування стала поява в адміністрації людей, які могли підготувати і провести реформу – чиновників-юристів, чиновників-управлінців, що прагнули надати своїй діяльності риси професії. Отже, реформа – не початок, а кульмінація змін у середовищі самих чиновників, які стали суб'єктами управлінського процесу

судового реформування та визначали його характер [2, с. 10].

Молоді юристи, на думку В. Шандри, виявляли небачену раніше прихильність до закону, що базувалась на філософії права, знаннях юриспруденції, правовій практиці та прагнули принести в тодішню юстицію ідеї професійної честі. Про це свідчать і проекти судової реформи, пропонувані чиновниками різного рівня (1840 р. – волинського чиновника В. Пудловського, 1842 р. – чиновника В. Афанасьєва [3].

А. Коні, аналізуючи погляди ініціаторів судової реформи, умовно поділив їх на чотири групи: 1) «чисті теоретики», в основі поглядів яких були логічні висновки, побудовані на нейтральних політико-юридичних принципах; 2) «копіювальники» – прагнули перенести на вітчизняний ґрунт західноєвропейські традиції; 3) прихильники поступового, поетапного реформування судового устрою; 4) «батьки судової реформи» – юристи-практики, які прагнули реформування судової системи виходячи з власної практичної діяльності та реалій тодішнього життя [1, с. 84].

Нормативними документами судової реформи 1864 р. стали судові статuti: 1) Статут цивільного судочинства; 2) Статут кримінального судочинства; 3) Установлення судових установ; 4) Статут про покарання, що накладають мирові судді.

Судові статuti запровадили значне скорочення чисельності судових інстанцій та спрощення судової системи, що мало забезпечити доступ до правосуддя. Створювалися дві системи судів: загальна й мирова. Система мирових судів складалася з двох ланок: 1) дільничний мировий суддя (зазвичай, у повіті було декілька дільниць мирового суду, кожна з яких об'єднувала, у свою чергу, по декілька волостей); почесний мировий суддя (не мав спеціальної дільниці, однак користувався усіма правами мирового судді); 2) повітовий з'їзд мирових суддів – апеляційна інстанція для справ, що розглядалися дільничними мировими суддями. Загальною касаційною судовою інстанцією, яка також поширювалася на мирові суди, було визначено Сенат [4, с. 84].

Новою для того часу інституцією став мировий суд, що прагнув вирішити актуальну проблему доби розбудови капіталізму – захист права приватної власності. Мировий суд багатьма розглядався не лише як селянський, а судова інстанція, що б могла розглядати малозначущі справи та забезпечити доступність, швидкість розгляду справи, можливість примирення сторін тощо.

Окрім того, на думку А. Коні, мировий суд виконав надзвичайно важливу місію – став не лише місцем доступного правосуддя, а й школою порядності та поваги до людської гідності... Як відзначено Р. Уортманом, реформа «породила новий тип шанованого й скрупульозного судді-дворянина, який суворо додержувався безсторонності й справедливості у своїх постановах...» [2, с. 465].

З часом мировий суд став предметом численних дискусій у консервативних та ліберальних колах тодішнього суспільства. Але якщо ліберали дискутували з метою удосконалення його роботи, то консерватори – ліквідації. Причиною цього стало протилежне бачення місця і ролі мирового суду суспільством і урядом, тодішні взаємовідносини із іншими інститутами держави, зокрема поліцією, місцевою владою. Уряд ліквідував мирові суди та створив замість них інститут земських дільничних начальників зі змішаною адміністративно-судовою компетенцією, чим було порушено основоположні принципи судової реформи – відокремлення судової влади від адміністративної, її самостійність, незмінність і безстановість суддів. Така політика влади по відношенню до мирового суду стала яскравим прикладом неможливості співіснування демократичних інституцій та самодержавної форми правління.

Новацією стало і запровадження суду присяжних, компетенція якого суду детально викладена в «Уложенні про покарання», в якому із загального числа 1536 статей 470 були в юрисдикції суду присяжних, що також свідчить про визнання необхідності його впровадження в тодішній судоустрій [1, с. 85].

Кандидати у присяжні засідателі відбиралися спеціальними комісіями і затверджувалися губернатором. Закон визначав, що присяжними не мали бути працівники суду, прокуратури, поліції, робітники, вчителі, священики. Із селян до списків кандидатів могли потрапити лише волосний староста, сільський староста і члени волосних судів. Присяжні засідателі повинні були об'єктивно оцінити факти і обставини справи, на підставі яких виносився вердикт. У разі визнання невинуватості підсудний виправдовувався і звільнявся з-під арешту. Рішення суду за участі присяжних засідателів вважалося остаточним і оскарженню не підлягало.

Діяльність суду присяжних викликала неоднозначну реакцію у суспільних, а особливо в урядових колах. Аналіз тодішніх періодичних видань свідчить про появу низки негативних відгуків щодо функціонування суду присяжних, необхідності обмежень його компетенції та зміни порядку формування. Так, у 1880 році

у журналі «Киянин» було розміщено статтю Л. Афанасьєва, у якій говорилось про скасування права відводу присяжних, обмеження їх кількісного складу, виключення із числа присяжних такого суспільного стану, як селянство, що частково й було досягнуто у 1883 році [1, с. 87].

В ході проведення судової реформи 1864 року було реорганізовано систему прокурорських органів, запроваджено інститут адвокатури та нотаріату. Автори судової реформи намагалися розширити функції прокуратури, побудувати її на зразок тогочасних західноєвропейських. Радикальних змін також зазнала система попереднього слідства, що до реформи було покладене на поліцію. Судові слідчі входили у склад окружних судів. З питань попереднього слідства вони підпорядковувались прокурору, а з інших – голові суду. Обов'язковими умовами перебування на посадах голови суду, судді, прокурора, судового слідчого стали вища юридична освіта або значна юридична практика. Судді й судові слідчі мали займати посади довічно, що було вагомим захисним механізмом при винесенні чи прийнятті ними непопулярних для адміністрації рішень, сприяло закріпленню за судовими установами чесних юристів-професіоналів.

Значним кроком у напрямку запровадження принципів демократичної юстиції стало запровадження інституту адвокатури, що складався із присяжних та приватних повірених. Ними ставали російські піддані, юристи у віці 25-ти років, які не мали судимості та не перебували на державній та виборній оплачуваній службі. Тільки ця категорія юристів змогла об'єднатися як професійна група і досягти найбільшої автономії у своїй діяльності.

Як бачимо, формування інституційної спроможності судової системи в ході судової реформи 1864 року було пов'язане зі створенням нових демократичних судових інституцій європейського рівня. Разом із тим воно тривало досить значний проміжок часу, що можна пояснити низкою причин. По-перше, конфлікт між незалежною судовою владою й ідейними засадами російської абсолютної монархії. Олександр II, зважаючи на тодішню ситуацію (провал Кримської кампанії, скандальні зловживання адміністративного апарату, необхідність регулювання нових економічних відносин) визнав чи змушений був визнати значення самостійної судової влади. Це дало можливість наділити її небаченою на той час самостійністю. Але як імператор, так і більшість чиновників вважали незалежний суд загрозою ідейних засад імперської самодержавної влади.

По-друге, як справедливо відзначено Р. Уортманом, Олександр II, вважав, що даруючи народу ліберальні суди без насилля і кровопролиття ще більше утвердить авторитет і підтримку своєї влади, особливо в освічених колах. Але так звані «великі реформи», у тому числі й судова, спровокували в суспільстві надії на більше – прагнення участі в управлінні державою. Але, на жаль, тодішні реалії свідчили, що політична діяльність залишалась під заборонаю, опозиція знаходилась в підпіллі, на що відповідала терором, а реформовані суди – між режимом, який не визнавав політичних змін, і опозицією [2, с. 120].

Тому, як наголошує С. Обрусна, такий стан речей дає можливість поставити питання про можливість існування демократичних інституцій і правової адміністрації при збереженні абсолютної монархії. Беззаперечним є факт, що реформовані суди здійснювали цивільне й кримінальне судочинство значно ефективніше, ніж дореформені. Але водночас бачимо межі правової юрисдикції судів, яка допускалась самодержавством – особиста влада монарха і прерогативи його виконавчої влади, адміністративне право, політичні злочини, вимога користуватися при розгляді таких справ писаним статутним правом. Простежується конфлікт між адміністрацією і корпусом юристів-професіоналів, що прагнули відстоювати ідею переваги права над законом [4, с. 73].

Як вказує В. Шандра, впровадження судової реформи 1864 року мало низку проблемних питань: вона поширювалася не на всю імперію, а лише на ті її губернії, де вводилися органи місцевого самоврядування. У губерніях, що не позбулися ознак тих держав, до складу яких вони раніше входили, або власних національних, судова реформа запроваджувалася поетапно зі значним відставанням від центру. До таких належали і губернії Правобережної України, де реформа почала поширюватися зі значним запізненням та з відмовою від виборного принципу, який було замінено урядовим призначенням на посади, що в інших губерніях обиралися населенням [3].

Висновки. Таким чином, під час судової реформи 1864 року було зроблено низку успішних кроків щодо формування інституційної спроможності тодішньої судової системи, що полягали у забезпеченні належного рівня нормативного регулювання, запровадження нових принципів судоустрою і судочинства, створення нових судових інституцій, покликаних захищати права, свободи та законні інтереси особи. Разом із тим реалізація реформи часто здійснювалась, відходячи від її осново-

положних ідей. Тому дослідження судової реформи 1864 року залишається актуальним як у власне науковому контексті, так і з погляду завдань, що не вирішені в напрямку нинішнього судового реформування та формування інституційної спроможності сучасної судової системи. Перспективними напрямками подальших досліджень можуть стати форма держави і право, їх взаємозв'язок і взаємовплив, особистість, особа, людина в історії вказаного періоду, її вплив на історичний процес, взаємозв'язок реформи і епохи, їх характерні риси і особливості тощо.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Обрусна С. Ю. Адміністративно-правові засади судової реформи 1864 року. *Наше право*. 2010. № 2. Ч. 1. С. 81–88.
2. Уортман Р. С. Властители і судді: розвиток правової свідомості в імперській Росії. М., 2004. 520 с.
3. Шандра В. С. На службі праву: минуле як майбутнє судової реформи. *День*. 2007. № 23.
4. Обрусна С. Ю. Нові інститути судової реформи 1864 року в українських землях та їх оцінка у суспільно-політичній думці другої половини ХІХ – поч. ХХ ст. *Дні науки – 2009: матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф. (28–30 вересня 2009 р.)*. К. : Ультра-друк, 2009. С. 70–73.